

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЕДНОСТИ

ВАСПИТАЊЕ У АНТИЧКОМ РИМУ
ДИПЛОМСКИ РАД

МЕНТОР:

Др Жељко Бралић,
ванредни професор

КАНДИДАТ:

Марија Камиџорац

Београд, 2017. године

Садржај

1. Увод.....	3
2. Државно и друштвено уређење античког Рима.....	4
3. Васпитање у родовском Риму.....	5
4. Васпитање у републиканском Риму.....	7
4.1. Школе у републиканском Риму.....	9
4.1.1. Елементарне школе.....	10
4.1.2. Граматичке школе.....	11
4.1.3. Реторске школе.....	11
4.2. Физичко васпитање.....	13
4.3. Васпитање женске деце.....	14
4.4. Марко Порције Катон Старији.....	14
4.5. Марко Тулије Цицерон.....	15
5. Васпитање у Римском царству.....	17
5.1. Марко Фабије Квинтилијан.....	17
5.2. Луције Енеј Сенека.....	19
6. Рано хришћанство и васпитање.....	19
7. Закључак.....	22
8. Литература.....	23

1. Увод

Васпитање је друштвена појава која постоји од тренутка настанка човека и друштва. Током људске историје, васпитање се стално развијало и усавршавало, што је било неопходно како би се људско друштво прилагодило променама и опстало. У свом развоју васпитање је прошло кроз различите етапе.

Најпре се васпитање развијало у првобитној људској заједници, где су о васпитању младих бринули одрасли чланови заједнице, преносећи им своја искуства и обичаје племена, чиме су их припремали за живот и рад. У првобитној заједници нису постојале класне разлике, па је васпитање било једнако за сву децу. Међутим, како се првобитна заједница развијала, долази и до развоја средстава за рад, што је временом условило и настанак класних подела, као и промене у васпитању, а касније и распад првобитне заједнице. У овом периоду се појављују први учитељи и долази до постепене институционализације васпитања, а посебно у најстаријим људским цивилизацијама, попут: Сумера, Индије, Персије, Кине, Египта и Хебреја.

У античком периоду, који обухвата стару Грчку и Рим, васпитање је било подигнуто на виши ниво, јер се схватило да је оно најважнија државна и друштвена функција и да је потребно да се оснују јавне установе које ће деца похађати како би усвојила сва неопходна знања. Пажња се поклањала и васпитању женске деце. Школе су се прво развијале у Грчкој, која је била успешнија и образованија цивилизација од античког Рима. Римско образовање се може поделити на два периода. У првом периоду су пракса и идеални образовања били чисто римски, али се у другом периоду све више осећао утицај грчке културе и образовања, као последица ратних освајања Римљана. Овај други период се протезао од средине 2. в. п. н. е. и кроз цео царски период.

Након пада Рима под Источне Готе 476. године, у историји почиње нови период – средњи век. У средњем веку су васпитање и образовање били у власти цркве и имали су класни карактер. Затим је уследила епоха хуманизма и ренесансе која је обухватала период од 14. до краја 16. века. У овом периоду се утицај цркве на школу смањује, а велика пажња се поклања детету и његовим интелектуалним карактеристикама, брине се о интересима детета и његовим психичким особинама. Током каснијих векова, школе су биле боље опремљене, а биле су обogaћене и новим наставним садржајима. У школама полако почињу да се изучавају природне науке.

2. Државно и друштвено уређење античког Рима

У историји се Италија први пут помиње око 700. г.п.н.е. и већ тада су је насељавали људи различитих култура и језика. Живели су у мањим градовима и селима, претежно се бавећи пољопривредом и сточарством. Када је у питању језик, били су заступљени различити дијалекти. Најраспрострањенији је био Италски дијалекат који припада индо – европској породици језика. Становници Апенина су говорили дијалектима Оскан и Умбриан, а говорило се и Латинским и Венецијским дијалектом. Први високоцивилизован народ у Италији су били Етрурци, који нису говорили индо – европски језик. Римљани су од њих позајмили абецеду, коју су Етрурци преузели и прилагодили из грчких колонија Италије. Такође, и религија у Риму је била везана за веровања Етрураца.

Према легенди стари Рим су основала браћа Ромул и Рем. Односно, једног од Енејиних потомака, краља Нумитора, са престола је збацио његов брат Амулије, а Нумиторовог сина погубио. Нумиторову ћерку Реу Силвију поставио је за весталку, које су биле дужне да положе завет девичанства, како би је спречио да роди законитог наследника. И поред тога, Реа Силвија је са самим богом Марсом затруднела и родила два сина близанца – Ромула и Рема. Када је Амулије за то сазнао наредио је да се браћа баце у Тибар како би их се ослободио. Међутим, талас их је избацио на обалу, а вучица их је нахранила. Близанце је одгајао краљев пастир до њиховог пунолетства. Када су сазнали истину о свом пореклу, казнили су Амулија и рехабилитовали свог деду. Ромул и Рем су основали нови град, који је у част старијег брата назван Рим. Између браће је избила свађа и Ромул је убио Рема.

Рим је основан 753.г. п. н. е. и лежао је на левој обали Тибра, око 25 км од његовог ушћа. Представљао је границу између Латина и Етрураца и лежао је на путу који је водио до мора, тако да је био тачка сусрета три различита народа: Латина, Етрураца и Сабина. Кроз векове свог постојања развио се од малог града на Тибру у централној Италији у империју. Био је једна од најуспешнијих империјалистичких сила у историји.

Од свог оснивања па до 509. г. п. н. е. Рим је представљао монархистички град – државу. Градом је владало седам краљева, а први је био Ромул. Иако је краљева власт била велика, није била неограничена, и у вођењу државе му је помагао Сенат. Римско друштво се делило на три слоја: патриције, плебејце и робове. Када је са власти збачен последњи краљ Тарквиније Охоли, у Риму је успостављена републиканска управа, а сва власт је била у рукама римске аристократије – патриција, док су плебејци могли да учествују у раду народних скупштина. На челу државе су била два изборна конзула који су се мењали сваке године. Републиканска управа је трајала до 27. г. п. н. е. У овом периоду Рим је опљачкан од стране Гала, а водио је и три рата са италским племеном Самнита (тзв. Самнитски ратови), као и рат са краљем Пиром. Касније у току овог периода Рим се проширио ван граница Италије и поразио Коринт и Картагину, тако да је римска држава постајала све већа и снажнија. Да би држава могла да одговори овим новим војним, економским и

друштвеним потребама дошло је до прилагођавања старих и отварања нових институција. Период касне републике је је био период изузетног интелектуалног напретка. Мушкарци који су учествовали у политичком животу били су углавном интелектуалци различитих књижевних достигнућа, а најпознатији су били Катон Старији, Помпеј и Цицерон.

Римско царство је основано 27. г. п. н. е. након пада републиканске управе и постојало је све до 476. г. н. е. када је Рим пао код Источне Готе. У овом периоду Рим је био раширен на седам брежуљака: Капитол, Авентин, Палатин, Квиринал, Виминал, Есквинил и Целиј, а обухватао је и један део брежуљка Јаникула на десној обали Тибра. Од свих ових брежуљака најподеснији за становање је био Палатински брег који је са три стране био окружен стрмим стенама и тако самом природом заштићен од напада. Овај период је започет владавином Октавијана Августа. Сва власт је била у рукама цара. Римско царство је обухватало велику територију, коју су насељавали људи различитих религија и култура. Римљани су били толерантни према овим различитостима, а вере попут хришћанства и јудаизма су имале велики утицај, којим су угрожавале положај водећих људи у Риму, па су њихови верници прогоњени. Када је 325. г. н. е. Константин сазвао савет у Никеји, хришћанство је признато као државна вера и стекло велики утицај.

3. Васпитање у родовском Риму

Најважнија институција у друштвеном животу старих Римљана је била породица, што говори и чињеница да се образовање деце одвијало у породичном окружењу.

Римско право је у овом периоду дозвољавало да отац има власт над својом децом, која је била једва нешто мања него власт коју је имао над робовима. Ово право је дозвољавало оцу да одлучује о животу тек рођеног детета. Отац је могао да тек рођено дете прихвати као члана породице, што је значило да му даје право на живот и васпитање, или да га одбаци уколико је дете било слабо, чиме га је осуђивао на смрт, али се то ретко дешавало. За овај период Рима је било карактеристично и излагање новорођенчади по угловима улица, а посебно у сиромашнијим круговима. Очеви су чешће излагали женску децу зато што им је њихово издржавање и васпитавање представљало само терет, а морали су и да им дају мираз приликом удаје. Деца која би преживела су могла бити узета од стране дошљака који су могли да их задрже као своје робове или да их продају најбољем понуђачу. Децу су могле да узму и сиромашне жене које нису имале деце и да их одгајају као своју. Касније је Римљанима постало одвратно да излажу своју децу, али овај обичај се задржао у сиромашнијим слојевима друштва, јер услед беде нису могли да издржавају сву децу.

Патријални систем је био истакнут и доминантан и када су у питању били закони који су се односили на имовину. Према овим законима син није могао да има личну својину. Све што би син стекао прелазило би у власништво његовог оца, по чему се није

разликовао од робова. Једина разлика између синова и робова је била та што су синови имали право да наследе имовину након очеве смрти.

Отац је имао право да нежењеног сина прода као роба или да га осуди да заједно са робовима обрађује земљу. Ако би његов ожењени син одлучио да са својом женом и децом живи на неком другом месту, а не у очевој кући, отац је био тај који се питао о томе. Поред овог права, отац је имао право да располаже животом својих робова, деце и жене, односно, имао је право да их осуди на смрт. Сва лица која су се налазила под очевом влашћу звала су се агнати. Отац који је хтео да примени овако строгу казну имао је само моралну обавезу да одржи породични састанак на коме су били присутни пријатељи, рођаци и угледне личности познате по својој мудрости, а након тога би донео коначну одлуку.

У родовском Риму се велика пажња поклањала религији. Постојали су празници целог рода, као што су „празник сетве“, „празник виноградарства“ и породични празници. Свака породица је славила своје богове, покровитеље, односно свој култ. Центар тог култа је било огњиште, где је отац породице вршио обреде. Он је пред огњиштем приносио жртве за Ларе и Пенате. Отац је био газда, а његов најстарији син је стицао право да га замени на том положају тек после очеве смрти, без обзира на то колико је стар. Пенати су се поштовали као чувари куће, старали су се о благостању и напретку породице. Били су добри духови и становници куће. Лари су се изван куће старали о породици и њеној имовини, а њихови жртвеници су се подизали на границама земљишних парцела.

Када је у питању било васпитање деце, патријархално родовско уређење старог Рима је у великој мери утицало на њега. Васпитање је било породично и имало је морални, друштвени и војни карактер. Васпитање деце се састојало у свакодневном односу са родитељима. Мајчина главна улога је била да остане код куће и да брине о деци, да проверава да ли деца испуњавају своје обавезе, као и да води бригу о њима када се играју. Деца су морала да поштују оца и мајку, а утицај мајке је био такав да деца нису смела да се усуде да пред њом изусте неку непристојну реч или да се понашају неприкладно. Након првих неколико година детињства, улогу мајке у васпитавању дечака је преузимао отац, а мајка би настављала да са ћеркама води домаћинство. Синови су се учили да у оцу виде живог представника традиције и власти античког Рима. Велики део васпитања дечака се сводио на непосредну имитацију понашања оца. Дечаци су се образовали само онолико колико је то било потребно за свакодневни живот обичног Римљанина. У васпитању дечака је велику улогу играла атлетика, а вежбали су и трчање, јахање, рвање, пливање, да рукују оружјем и лов, понекад би у породици учили да читају, пишу и рачунају. Нека од основних начела која су се неговала у старој римској традицији била су осећај породице, дужности и правде, отаџбине, вере, једноставност живота, умереност, строга дисциплина, издржљивост, лојалност, самопоуздање. Сматрало се да је за успех Рима неопходно очување ових начела и да рано васпитање треба да буде усмерено на њих. Циљ је био да се

на децу пренесу традиционални обичаји, углавном кроз приче о римским легендама и историји, како би се код деце развило поштовање према овим вредностима.

4. Васпитање у републиканском Риму

У доба републиканског Рима мајка је одгајала дете до његове седме године, а након тога ту обавезу је на себе преузимао отац исто као и у доба родовског уређења Рима. Дечаци су учили да читају и пишу, а понекад би учили историју и право, али подучавање из ова два предмета је било сведено на минимум. Дечаци су оца пратили на Форум и Сенат где су присуствовали дебатама, а учествовали су и у верским церемонијама, како би им се улило дивљење за типичне римске вредности и пробудила жеља да служе заједници у којој живе.

Када су у питању били фестивалски дани, дечаци су заједно са својим очевима, као гости одлазили код пријатеља, где су били задужени да служе старије и да заједно са њима певају баладе.

Породично васпитање дечака се завршавало када би дечак навршио шеснаест година, а након тога би у наредних годину дана обављао приправнички стаж у јавном животу, при чему је бригу о њему преузимао неки од старих пријатеља породице који је имао политички углед и који је био задужен да дечака научи лекцијама о политичком говорништву, а које није могао научити у породичном окружењу. Овај период је сматран као прелазна фаза између строгог породичног васпитања и слободе коју је омогућавао јавни живот. Када би завршио са приправничким стажом у јавном животу, следила је војна служба. Младићи су у почетку били обични војници и учили су се да поштују надређене, а ако би показали храброст у борби могли су да добију звање официра. Чак и након ових обука, када би млади грађанин или официр почео да служи држави, његов приватан живот би и даље био предмет родитељских органа, јер су васпитавани да поштују родитеље и старије, а ово је престајало једино након смрти родитеља.

Након Пунских ратова, освајања Коринта и Картагине, Рим је постао водећа сила на Медитерану. Услед ових ратова очеви су често били одсутни од куће и имали су учешће у војсци и њеној администрацији, а мајке су остајале код куће бринући се о деци. Ратни успеси су омогућили да се у Риму нагомила богатство, тако да су и мајке мање пажње посвећивале деци а више су уживале у животу. Односи у римском друштву се мењају, поред родовске аристократије, патриција, до богатства долазе и поједине плебејске породице, које на тај начин стичу и одређена политичка права, а од ова два слоја се ствара ново племство, нобилитет, чији се углед заснива на имању. Трговачке везе са Грчком све више јачају, латински језик постепено потискује италске дијалекте, а грчки језик постаје све заступљенији. У овом периоду у Италију се доводи доста робова, од којих су многи потицали из грчког говорног подручја, тако да су били културнији и образованији од својих римских господара. Римске аристократе у породице доводе грчке дадиље и

учитеље и њима препуштају одгој и образовање деце. Поред њих у Рим долазе и грчки филозофи, књижевници и научници. На овај начин је Рим дошао у додир са грчком културом, а грчке образовне идеје су све више утицале на карактер дотадашњег образовања. Римљани су увидели да познавање грчког језика може да им донесе многе предности, нарочито у политичком и правном животу. Само су деца из богатијих породица имала привилегију да имају двојезично образовање. Дечаци и девојчице су се као мали поверавали грчким робовима који су их учили да течно говоре грчки језик, да читају и пишу на оба језика, с тим што се прво учио грчки језик. Римска аристократија је желела да остане на идеји приватног образовања у оквиру породице, али социјални притисак то није дозвољавао, па долази до оснивања школа по узору на оне које су постојале у Грчкој, у којима су предавали стручни наставници. Поред јавних елементарних школа које су отворене на почетку овог периода, основане су и друге школе у продавницама око Форума. Учитељи у овим школама су били ослобођеници или робови који су радили за малу новчану надокнаду, а њихов задатак је био да науче децу да читају. Децу су у школу пратили робови – педагози, који су били задужени да пазе децу и да им у дрвеној кутији носе ствари које су им потребне за школу.

Највећи утицај на васпитање су имали истакнути Грци који су у Рим дошли током 2. и 3. в. п. н. е. Један од њих је био и Ливије Андроник, који је по пореклу био Грк из Тарента. Сматра се да је у Рим доведен као заробљеник 272. г. п. н. е. Када је ослобођен бавио се обучавањем деце свог патрона и других аристократа. Био је први римски песник, написао је неколико комедија и трагедија које углавном представљају преводе и прераде грчких дела. Био је први Грк који је писао на латинском језику и који је превео Одисеју на латински и тако омогућио њено увођење у школе. Поред њега у Рим је дошао и Ениус, који је био писац и учитељ. Рођен је у Италији, али се образовао у Грчкој. У Риму је држао часове грчке и латинске књижевности. Поред учитеља и писаца у Рим су дошли и филозофи из Атине, који су такође држали јавна предавања.

Међутим, нису сви становници Рима прихватили грчки језик, културу и образовне методе. Отпор грчком утицају су пружали представници земљорадничке аристократије и Катон Старији, јер су увидели да се разврат и раскош шире Римом и да угрожавају његов опстанак. Бунили су се и против дела песника који су живели и стварали у Риму, јер су њихова дела углавном представљала преводе и прераде грчких дела у којима су била заступљена другачија мишљења и схватања од оних која су постојала у Риму, али грчка мисао је наилазила на одобравање код образованијих слојева друштва.

4.1. Школе у републиканском Риму

Прве школе су основане неколико хиљада година пре наше ере у земљама старог Истока. Кроз године свог постојања школе су се мењале и унапређивале. У античкој Грчкој школство достиже виши степен. Постојала су два васпитна система, спартански, који је имао изразито војнички карактер и атински, који се одликовао васпитним идеалом, складношћу тела и духа. Настава у школама је била богата, изучавала се граматика, реторика, дијалектика, аритметика, геометрија, астрономија и музика. Римски васпитни систем је био сиромашнији од грчког, али се то мења у додиру са грчком културом. У Риму постепено почињу да се проучавају предмети који су се проучавали и у школама у Грчкој, али се у Риму никада није придавала велика важност музици и гимнастици.

Школе у Риму су се састојале од једне једноставне сиромашне просторије, у којој се налазило неколико клупа, као и једна катедра за учитеља. Часови су се одржавали под ведрим небом или у портику, тако да су и случајни пролазници могли да чују оно о чему је учитељ говорио. Зидове школа су украшавали мермерни барелефи у својству учила, звани „илијачке таблице“ које су представљале главне епизоде из Хомеровог спева. У доба Римског царства на зидовима школа чувених учитеља су понекад висиле географске карте, а зидове су красила и попрсја песника и писаца.

Основна учила за наставу је набављао сам учитељ. Поред илијачких таблица и географских карата, школе су биле опремљене једном таблом за писање рачуна, лоптом, као и коцком за учење геометрије. У ово време нису постојали уџбеници, па су јавни натписи служили као материјал за вежбе, што је отежавало учење. Ђаци су у школи писали на таблицама које су биле премазане воском уз помоћ писаљке која је била направљена од слонове кости или метала. Писаљка је са једне стране била зашиљена, а са друге стране је била савијена и пљосната, како би могло да се обрише оно што је било написано и како би се изједначио слој воска (Слика 1).

Слика 1 - изглед воштаних таблица на којима се вежбало писање (преузето са: <https://www.google.rs/search?q=vostane+tablice&client=firefox-b&tbm=isch&imgil=21p5id5QXWwg7M%253A%253BKeOPvEHgOtcZM>)

Школа је свој настанак договала приватној иницијативи учитеља, јер се држава није о томе старала. Настава у овим школама је трајала од октобра до краја јуна, али је било и

оних ђака који су настављали да иду у учитељевој школу и преко лета, пре него што би прешли у граматичку школу у којој се учио грчки и латински језик, затим у математичку школу у којој се учила математика и геометрија, па у вишу школу беседништва. Када је у питању учење рачуна, код Римљана је постојао дуодецимални систем и није се знало за нулу, што је онемогућавало писање бројева као што ми то данас чинимо. Сваки појединачни знак је имао одређено значење, а рачунало се помоћу рачунаљки, при чему су се главни резултати учили напамет.

Римљани су правили разлику између учитеља у елементарним школама, који је деци давао часове читања и писања, и учитеља књижевности који је давао часове поезије и граматике. У Риму, наставници књижевности нису постојали све до доласка Грка. Школе књижевности се оснивају тек средином 2. в. п. н. е. По узору на школе у Грчкој и у Риму почињу да се поред књижевности уче филозофија, математика, музика, реторика и астрономија. Највише се ценило учење напамет и имитација, док се мање пажње поклањало радозналости ученика. Ученици који су били успешни у учењу су често награђивани, а они мање успешни су кажњавани.

У Републици се школовање састојало из три етапе:

1. основно образовање – елементарне школе,
2. другостепено образовање – граматичке школе,
3. више образовање – реторске школе.

4.1.1. Елементарне школе

Период раног римског васпитања је био карактеристичан по томе што се васпитање одвијало у породици. Пажња је била усмерена на морално васпитање, а деца су учила и неке дисциплине. На почетку републиканског уређења у Риму се оснивају јавне елементарне школе у којима се учило читање, писање, рачун и закони дванаест таблица.

Елементарне школе су називали лудус (прев. игра, спорт). Сам назив је указивао да ове школе нису биле неопходне за образовање, већ су биле допунске. На почетку овог периода јавне елементарне школе су биле познате као школе литературе и граматике. Нису имале богат књижевни садржај, али се то променило након превода Одисеје на латински, након чега је уследило и превођење осталих грчких радова, што је водило ка великим променама у римском образовању. Убрзо долази до увођења грчких гимназија које су по свом садржају биле различите од елементарних школа које су постојале у Риму.

Ове школе су похађала деца од седам до једанаест година, а основна знања им је пружао учитељ (лат. *ludī magister*). Елементарне школе су замениле породицу као образовну

институцију. Након завршетка ове школе, дечаци су почињали да похађају граматичке школе.

4.1.2. Граматичке школе

Граматичке школе су биле високо формализована образовна институција, имале су свој наставни план и програм и уживале су подршку јавности.

Граматичке школе је похађао мањи број деце него што је то био случај са елементарним школама. Школовање је било скупље и нису могли сви да га приуште. Ове школе су похађала деца од дванаест до шеснаест година. Постојале су две врсте граматичких школа. Прве, у којима се учио грчки језик и друге у којима се учио латински. Грчки језик се сматрао језиком културе и био је неопходан за читање класика и филозофа. Многи робови и трговци су били грчког порекла, па је учење грчког језика имало и практичан циљ.

Учитељ у овим школама се звао *grammaticus*. Поред учења језика и граматике проучавала се и књижевност и то како историчара и научника тако и песника. Учитељ је својим ученицима објашњавао значење речи, учио их је како се речи правилно акцентују и изговарају и тумачио им је класичне писце са циљем да их научи како да их читају. У почетку су дечаци учили напамет Енијев еп јер се веровало да ће учењем овог епа да им се улије у душу љубав према отаџбини, морал и славољубље. У доба Римског царства, у граматичким школама застарели Енијев еп мењају Вергилијем. На овај начин Римљани су се додатно приближили Грцима јер су и они наставу почињали читањем Хомерових спева.

У овим школама се учила и математика, музика, а плес и гимнастика никада нису уведени у ове школе. Учење гимнастике је било заступљено онолико колико је то било потребно за војну обуку. Владала је строга дисциплина, а *grammaticus* је у руци држао прут и имао је право да расејане ђаке удара по прстима, а оне непослушне је могао да ишиба. И у овим школама су се дечаци подучавали говорничкој вештини, али се убрзо показало да ове школе нису довољне па су уведене и реторске школе.

4.1.3. Реторске школе

Након завршетка граматичке школе младићи од шеснаест година су имали могућност да своје образовање наставе у реторској школи, која је тада представљала највиши степен у образовању.

Наставни план и програм се састојао од рецитовања и расправа, тако да су ретори предавали младићима теорију и праксу говорништва. У почетку су ретори били само

грчки учитељи, а ове школе су биле сличне школама софиста. Међутим, када су неки латински ретори изразили жељу да их подрже у учењу латинског говорништва, Сенат је наредио да се ове школе затворе како би се то спречило. Затварање школа је реторима дало још ширу могућност да се баве подучавањем. Младићи који су се у ово време спремали за јавне каријере учили су говорничку вештину тако што су пратили на Форум какву високу личност која им је служила као узор и којој су били поверени. Последњих неколико година Републике, у доба Цицерона и у прво време Римског царства, младићи су поново могли да похађају реторске школе које су превагнуле, тако да више није било потребе да прате покровитеља на Форум. Римски беседници су углавном само разрађивали принципе које су формулисали грчки ретори, тако да су мало чега новог унели у теорију беседништва. У доба Римског царства младићи су у реторским школама учили и декламовање и пледирање, а током каснијих година ове школе су производиле већину чланова Сената.

Учитељи у реторским школама су често организовали говорничке турнире како би младићи могли да науче да веома вешто заступају најнеочекиваније тезе. Ова такмичења су се углавном састојала из замишљених говора, који су били упућени легендарним или историјским личностима, као и из одбрамбених говора који су били намењени замишљеним процесима за које су податке припремали сами учитељи.

Као граматичке школе, и реторске школе су биле у портицима на трговима, а чувени говорници нису одбијали прилику да присуствују вежбању младих ученика. Дужина школовања је зависила од способности и интересовања самих ученика и од школа које је похађао. Реторско образовање је често било допуњавано проучавањем римског права.

У овим школама младићи нису добијали никаквну научну културу. Због тога се дешавало да ученици реторских школа иду и у школе филозофа, који су као и ретори предавали у учионицама у близини тргова. Иако је римско високо образовање било по узору на грчко које је укључивало проучавање филозофије, историје и реторике, Римљани су сматрали да је проучавање историје непотребно и да ће младићи самим тим што живе у Риму, научити све о његовој историји без посебне обуке, а када је у питању проучавање филозофије, сматрали су је некорисном, сувише далеком од стварности и без икакве практичне друштвене користи. Због овога су филозофи више пута протеривани у доба републиканског уређења Рима, али и у доба неких императора, али су увек имали бројне слушаоце и велики утицај. Синови из племићких породица су често путовали у Грчку, Атину и на Родос како би их чули, чиме се завршавало васпитање младића из класичног доба.

У почетку се сматрало да је довољно само да беседник добро говори латинским језиком, али је временом дошло до усавршавања беседничких метода, тако да је било неопходно да говорник зна да расуђује и да познаје литературу како би приликом говора, у одређеном тренутку могао да је цитира. Циљ је био да код људи који га слушају изазове страх и

дивљење. Од вештине говорништва је у великој мери зависио успех на зборовима који су претходили народним скупштинама, затим успех у народним скупштинама, на седницама Сената и у судским комисијама.

Пред крај Републике, беседник се углавном није много старао око тога да његова теза буде истинита, већ о томе да она изгледа као веродостојна. Беседништво се развијало на штету искрености, истинитости и једноставности. У овом периоду беседничка вештина је била тесно повезана са животом, тако да је своју садржину углавном црпила из државних и приватних односа античког Рима. Али и поред тога је беседништво имало велику важност у друштвеном животу, што показују и ове Цицеронове речи: „ Постоје две уметности које човека могу довести до највишег степена почаст: прва је вештина војсковође, друга – вештина доброг беседника “ (Машкин, 1997, стр. 297).

Добра страна беседништва је та што је оно довело до развитка и усавршавања латинског језика, зато што је велики значај придаван правилности и прецизности изговора, звучности и елеганцији говора. Реторика је имала и утицај на обраду римског права. На елементе реторике се наилази у разним публицистичким делима, римској историографији и књижевности, због чега би било погрешно свести улогу реторике само на вештину састављања говора.

4.2. Физичко васпитање

У античком Риму се велика пажња поклањала физичком васпитању, које је имало важну улогу у животу и обучавању младих Римљана. Обучавали су се на Марсовом пољу, а обука је била претежно војничког карактера. Младићи су вежбали бацање диска, мачевање, трчање под оружјем, јахање и рвање како би се припремили за рат.

Биле су прихваћене и гимнастичке вежбе које су служиле да се човек размрда, а уједно су биле и пријатна разонода. Гимнастичке дворане у Риму су биле прикључене термама, које су омогућавале да се физичким вежбама одморе мишићи пре и после купања. Сваког дана су младићи и зрели људи доброг здравља посвећивали један део свог времена гимнастичким вежбама. У богатијим кућама су постојале алеје и портици намењени физичком вежбању, као и велика игралишта за игру лоптом. Код Грка је основа физичког васпитања био чист атлетизам у гимнастичкој дворани или на стадиону, док су Римљани под активним бављењем спортом претпостављали циркус и амфитеатар, односно представу. Физичко васпитање се сматрало неопходном допуном школског образовања. Након пропасти републиканског уређења, дужност васпитавања је на себе преузело Римско царство. Август је основао „ Друштво младих “ које је имало верско обележје, али је његова делатност углавном била спортска и обухватла је игре као што су мачевање, јахање и лов.

4.3. Васпитање женске деце

Образовање девојака у Риму је било на вишем нивоу него у Атини. На карактер васпитања је у великој мери утицао римски морал и улога коју је жена имала у друштву. Девојке су васпитаване да буду послушне, скромне, а училе су и да преузму вуну. У почетку се сматрало да је ово довољно да би оне постале добре супруге, али се касније јавља потреба да се и девојке васпитавају као и њихова браћа, па крећу у школу. Основне школе су биле мешовите. Дечаци и девојчице су у истим клупама учили да читају и пишу и за све је важила иста строга дисциплина. Девојчице нису пратиле дечаке до краја школовања. Након завршене основне школе девојке из аристократских породица су ишле у приватне школе заједно са рођакама и пријатељицама или су код куће имале приватне часове. Учитељи су углавном били Грци. Девојке су училе грчку и латинску књижевност, а нарочито поезију. Важно место у њиховом образовању је имала музика. Училе су да певају епове пратећи се лиром. Неке од њих су научиле да састављају песме еолског стила. Када је у Августиново доба ушла у моду елгија, девојке су се забављале њеним компоновањем, а неке од композиција су сачуване до данас. Оне девојке које су биле интелигентније су се одале филозофији. Имале су веома либерално васпитање, можда чак и либералније од васпитања младића, јер је, пошто је било приватно, избегло контролу магистрата. Овакво васпитање је олакшало продирање јелинизма у Рим, чиме се објашњава улога великих матрона, почев од Сципионовог времена па надаље. Девојке из доброг друштва које су добијале ову врсту васпитања понекад су одбијале да се подвргну традиционалним дужностима матроне, јер су више волеле да играју и свирају. Али, и поред овога, већина младих Римљанки су биле извршне супруге.

Аристократско васпитање су могле само да приуште девојке из богатијих породица, док су оне сиромашније добијале само основно знање и ништа више. Од мајки су добијале прва упутства о вођењу домаћинства. Удате жене у Риму су имале већу слободу него оне у Грчкој и биле су више једнаке са мушкарцима.

4.4. Марко Порције Катон Старији

Рођен је и Тускулу 234. г. п. н. е. По свом пореклу није припадао аристократији. Највећи део детињства је провео на малом породичном имању на сабинској територији. Водећи бригу о домаћинству ојачао је тело и доста научио о пољопривредној економији. Када је напунио 17 година ступио је у војну службу и тада је први пут учествовао у војном походу, током Другог пунског рата. Учествовао је и у опсади Тарента и у многим другим походима. И поред ангажовања у војсци, налазио је времена да се посвети раду на имању, које је обрађивао заједно са робовима. Био је познат по скромности и често је пред судом заступао оне који га то замоле. На наговор пријатеља Луција Валерија Флака који је уочио његову скромност, честитост и говорничку способност, Катон се прихвата државничких

послова у Риму. 195. г. п. н. е. је постао конзул. Из војне службе се повлачи 191. г. п. н. е. и концентрише се на учешће у дебатама у Сенату. Римљани су искусног и паметног човека звали „ катус “, па отуда и његов надимак Катон.

Катон Старији је живео у времену у којем су се у римском друштву дешавале велике промене, у времену када се у Рим изненада слило велико богатство и када је Рим дошао у додир са грчком културом. Док се Сципион залагао за то да се Рим прукључи хеленистичкој култури, Катон се борио за заштиту старих римских обичаја. Нова учења која су побудила огроман интерес у римском друштву, су према Катону могла штетно утицати на чистоту нарави. Борио се против раскоши. За цензора је изабран 184. г. п. н. е. и добио надимак Катон Цензор. У борби против раскоши је завео порез на луксуз, али цензори који су изабрани за следећи рок су укинули много онога што је Катон увео.

Као младић је стекао и правно знање и увек је био на располагању својим комшијама о чијим је проблемима слушао и трудио се да им помогне. Ова адвокатска искуства која је стекао су му била од велике помоћи када је почео да се бави јавним послом.

Катон је био поштован као добар говорник и способан политичар. У расправама је био уверљив, сажет и проницљив. Своје слушаоце је импресионирао мудрошћу. Написао је прву римску енциклопедију, историју Рима коју је изложио у латинској прози. Катониви „ Почеци “ су излагали историју Рима од његовог оснивања. Поред Рима, говорио је и о осталим италским градовима. Написао је доста дела, али је до данас у целини сачувана само његова расправа „ О пољопривреди “ која има велику важност за проучавање римске аграрне историје.

Велику пажњу је поклањао образовању, што се најбоље види из његовог односа према свом сину и његовом образовању. Катон је већи део његовог образовања преузео на себе. Без обзира на то колико је посла имао, Катон је увек из Сената журио кући како би био присутан када се његов син купа и шаље у кревет. Иако је у кући имао образованог роба, није желео да допусти да неко кажњава његовог сина ако би био спор у учењу, па га је он учио да чита и пише. Када је дечак порастао, Катон га је учио да плива, а заједно су ишли и на камповање, без обзира какво би време било, а све у намери да се његов син очеличи. Сина је учио и да јаше, баца копље и да рукује оружјем. Заједно су проучавали римско право, а посебно законе дванаест таблица, при чему је Катон одговарао на синова питања како би на њега пренео своја знања и искуства.

4.5. Марко Тулије Цицерон

Цицеронова породица је водила порекло из места Арпин и припадала је нижој аристократији. Цицеронов деда је управљао имањем и породицом и пружао је отпор

грчком утицају, док се Цицеронов отац трудио да својим синовима пружи најбоље образовање, па се са њима сели у Рим.

Цицеронови учитељи су били Марко Крас, познати политичар и беседник и Муције Сцевола, познати правни стручњак који је био најзначајнији за његово образовање. Школовао се за ретора, али га је занимала и филозофија, па је често посећивао предавања филозофа Федра заједно са пријатељем Титом Помпонијем, предавања академика Филона из Ларисе и предавања многих других филозофа, професора и беседника. Адвокатску каријеру је започео 81. г. п. н. е. али се након две године повлачи и наставља своје образовање. Одлази у Атину како би слушао предавања академика Антиоха из Аскалона, а затим одлази на Родос и слуша предавања професора беседништва Молона, након чега се враћа у Рим. Захваљујући свом труду и упорности постаје један од најобразованијих људи свог времена. Јавну каријеру квестора је започео 75. г. п. н. е. у западној Сицилији, а имао је и титуле едила, претора и конзула. Био је склон хвалисању у чему је често претеривао.

Када је 63. г. п. н. е. сузбио Каталинин покрет и погубио његове присталице, добио је титулу „оца отаџбине“. Из јавног живота се повлачи 59. г. п. н. е, а следеће године бива прогнан у Солун и Драч, али се већ 57. г. п. н. е. враћа у Рим. Убијен је 43. г. п. н. е.

Цицеронова дела имају велики значај за историју 1. в. п. н. е. Сва дела која је написао се могу поделити на говоре, писма и расправе. Написао је неколико књига о реторици и беседништву. Превео је Ксенофонов спис „О економији“. Почео је да пише и дело о реторици, под насловом „О изналажењу тема“ које није довршио. Допринео је развоју римске културе. За њега се прочуло захваљујући његовим истакнутим судским говорима, а славу најбољег беседника су му учврстили његови политички говори. Сматрао је да беседник мора узбудити своје слушаоце тако што ће да делује на њихова чула.

Залагао се за то да се у школама изучава и историја Рима, али она као посебан предмет никада није уведена у школе. Уместо изучавања националне историје у школама се проучавала грчко – римска митологија, тако да дечаки након завршене школе нису познавали прошлост своје земље. Цицерон је писао да је изучавање историје неопходно, јер је сматрао да човек који не познаје историју своје државе заувек живи живот детета. У Цицероновим очима историја је имала двоструку вредност, јер нас она са једне стране повезује са прошлошћу, а са друге стране њено познавање има непроцењиву вредност за онога ко жели да буде добар говорник. Сматрао је да добар говорник мора бити и добар правник и да уједно мора познавати филозофију.

Када је у питању било образовање деце сматрао је да: „учитељ и одгајатељ требају добро испитати психичке способности и особине сваког одгајаника те према томе и поступати. Будемо ли тако сваког обучавали према његовим особинама, то ће се ученици, упркос својим међусобним различитостима, сваки у својем начину одликовати“ (Заниновић, 1988, стр. 41).

5. Васпитање у Римском царству

Римско царство је своје максимално пространство достигло почетком 2. в. н. е. и обухватало је три стара континента, углавном све крајеве упућене према Средоземљу, простирало се од Португала и Марока до Еуфрата и Тигра, од Шкотске до Сахаре, а обухватало је Месопотамију, Асирију, Кападокију, делове Арабије и Јерменије, цело Подунавље до Ердеља и Карпате, а у средњој Европи је обухватало области северно од Рајне.

У овом периоду долази до изградње војних и трговачких путева, улога провинција постаје све већа, ничу велики и богати градови. Због велике територије коју је обухватало Римском царству је било потребно много чиновника како би опстало. Основни задатак граматичких и реторских школа је био да васпитавају чиновнике који ће бити одани држави. Царска власт је забранила приватне школе, а сваки покушај њиховог отварања је био строго кажњаван. Школе потпадају под управу и контролу државе. Римски цареви су велику пажњу посвећивали школама, добро су плаћали учитеље који су уживали и одређене повластице, као и свештеници, тако да су школа и црква биле у служби Римског царства.

Школе су постојале у скоро сваком граду. Они младићи који су желели да посвете своје животе проучавању права, могли су да присуствују предавањима која су се одржавала у школама које су биле посебно специјализоване за изучавање правних наука. Ове школе су постојале како у Риму, тако и у другим градовима. Поред ових школа, постојале су и више школе за специјализовано образовање у другим наукама. Постепено су се оснивали и универзитети који су своје порекло водили од библиотеке коју је основао Тит Флавије Веспасијан, а коју су касније субвенционисали Хадријан и каснији цареви, тако да се овај универзитет развио у највишу образовну институцију названу Атенеум. На универзитету су се више изучавали медицина и право него филозофија. Универзитете су похађали младићи из богатијих породица зато што је школарина била превисока. Идеја о универзитетима се није проширила ван граница Рима, а библиотеке су биле скоро непознате у провинцијама.

Није било истакнутих беседника као у Републици, али је утицај реторике на образовање и даље био велики и она је представљала један од најбитнијих елемената римског образовања. На садржину и облик песничких дела су у великој мери утицале реторика и филозофија.

5.1. Марко Фабије Квинтилијан

Рођен је у Шпанији око 35. г. н. е. Образовао се у Риму, а учитељи су му били Ремије Палемон, писац прве значајније римске граматике и ретор Домиције Афер. По завршетку

студија враћа се у Шпанију на праксу. Био је адвокат и учитељ реторике. У Рим поново долази 68. г. н. е. као клијент цара Галбе. Након неколико месеци цар Галба је убијен, а Квинтилијан проналази моћнијег заштитника, цара Веспасијана, који је показао интересовање за његов рад.

Квинтилијан је отворио јавну школу и постао први јавни професор латинске реторике у Риму. Цар Веспасијан је први успоставио фиксну плату за наставнике латинске и грчке реторике која је износила сто хиљада сестерција годишње. Међу својим савременицима је остао запамћен као неко ко је стекао велико богатство подучавањем. Био је најуспешнији учитељ у Риму, а цар Домицијан га је наградио титулом конзула.

Његово најзначајније дело је „Образовање беседника“ (лат. *Institutio oratoria*), које се састоји од 12 књига, а које се баве васпитањем и образовањем деце. Сматрао је да се добар беседник за то мора образовати од детињства, а говори и о задацима беседника. Био је противник филозофије и тога да само филозофи могу васпитавати мудрог човека. Сматрао је да су скоро сва деца природно обдарена за учење и да је неспособне деце мало, а када би неко дете било неуспешно у учењу то је приписивао ономе што се од детета захтевало, јер је заступао мишљење да немају сва деца иста интересовања и умне способности. Залагао се за то да се деца од малих ногу уче правилном говору и да у том учењу велику улогу поред родитеља има и дојиља, која је морала бити паметна и морална, а морала је и правилно говорити, јер је сматрао да ће је дете најпре слушати а касније имитирати у говору. Пажњу је поклањао и родитељима за које каже да морају бити што образованији. Када је у питању учење читања, Квинтилијан је сматрао да треба почети што раније јер деца лако памте, и да истовремено могу учити називе и облике слова. Читање се савладало вежбањем и понављањем. Прво се учило изговарање гласова, затим читање слогова и на крају реченица. По Квинтилијану, читање се требало увежбавати на поучним текстовима, исто као и писање. Говорио је да учитељ мора познавати природне и умне способности детета и сходно томе прилагодити план и начин учења, како би дете могло да научи оно што се од њега захтева а да се при томе не оптерети. Сматрао је да приликом учења треба правити одмор. Противио се телесном кажњавању деце.

Темељ целокупног образовања је била граматика, за коју је Квинтилијан сматрао да је уско повезана са музиком, јер ритам и мелодија музике доприносе лепоти говора и стишавању и разбуцтавању емоција слушаца. Педагошку вредност има само она музика која развија мужевну снагу и која слави подвиге храбрих, а не она која разнежује. Да би неко био добар говорник, поред свих ових знања, морао је и да познаје геометрију за коју Квинтилијан каже да изоштрава ум, убрзава моћ опажања и развија логичко мишљење.

5.2. Луције Енеј Сенека

Рођен је 4. г. п. н. е. у Кордоби у Шпанији. Био је филозоф, говорник и трагичар. Потичао је из богате породице, а његов отац је био познат у Риму као учитељ реторике. Образовао се у Риму, а учитељи су му били филозофи разних праваца, а најпознатији међу њима су били стоик Атал и питагорејац Сотион. Сенека је учио реторику и филозофију. Имао је здравствене проблеме, па одлази у Египат како би се опоравио. За време боравка у Египту дружи се са познатим филозофима. Око 31. г. н. е. враћа се у Рим и започиње политичку каријеру. Био је присталица стоичког учења.

За време Тиберија имао је право приступа на двор и био је номинован за квестора. На Корзику је био прогнан 41. г. н. е. за време цара Клаудија, али се након осам година, захтјевајући залагању Агрипине враћа у Рим, где му она поверава образовање свог сина Нерона. У наредних неколико година је био на утицајнијим положајима у Римском царству, али се касније повлачи из јавног живота. Учествовао је у Пизоновој завери 65. г. н. е., а у току исте године је извршио самоубиство.

Сенека у својим делима пажњу посвећује разним питањима, али су у центру његове пажње били етички проблеми. Сматрао је да су природни закони у исто време и божански закони и да човек мора да их поштује и живи у складу са њима, да човек треба да се стара о спокојству духа и душевној равнотежи. По њему, основни задатак филозофије је да ослободи човечји дух од грешног тела. Говорио је да филозофија: „ формира и изграђује дух, уређује живот, управља нашим радњама, показује шта треба, а шта не треба чинити, седи на кормилу и управља кретањем брода кроз опасности таласа“ (Машкин, 1997, стр. 437). Сматрао је да су сви људи једнаки.

Написао је многе есеје, трагедије и дијалоге. Аутор је три књиге Утеха. Залагао се за то да учитељ не буде престојер у кажњавању и да ће ученик боље научити кроз примере, него кроз заповести и правила.

6. Рано хришћанство и васпитање

У границама Римског царства се ширило доста верских система, али највећи значај је стекло хришћанство које се претворило у светску религију. Хришћанство је настало у 1. в. н. е.

Најстарији хришћански обреди су били кршење и причешће хлебом и вином, а хришћанство је привлачило својом идејом једнакости и надом за спасење у загробном животу. Хришћанин није смео да учествује ни у једној паганској верској церемонији. Јединствене хришћанске цркве су формиране пред крај 2. века. Ове цркве су се састојале од низа појединачних цркава којима су управљали епископи чија је духовна власт била

неограничена. Постепено, у хришћанске општине улазе и представници интелигенције, учитељи, људи који су познавали грчку филозофију и реторику. Они нису прихватили ништа што је паганско, па долази до борбе између хришћанства и паганства. Код владајућих група у римском друштву овај сукоб је изазвао негативан став према хришћанству. Противници хришћанства су били свештеници разних култова, гатари и занатлије које су израђивале разне предмете паганског култа. Сви ови противници хришћанства су хришћанима приписивали убиства деце и причешћивање њиховом крвљу, причали су како за време молитвених скупова у одређеном тренутку гасе светиљке, што је био сигнал за општи разврат. Када је држава стала на страну пагана, дошло је до прогона хришћана. Хришћани су оптужени за безбожност и за увреду величанства јер нису приносили жртве пред царевом статуом.

Упркос прогонима хришћанске општине нису слабиле. По општинама су чуване успомене на погинуле, а преживели исповедници су уживали велики ауторитет. Касније се код једног дела хришћана јавља мисао о могућности помирења државе и цркве. Апсурдност оптужби које су изнете против хришћана су успели да докажу хришћански апологети који су причали да хришћани спадају у најлојалније римске поданике и да уместо да приносе жртве цару, они упућују молитве за њега. Апологети су тврдили да су грчки мислиоци узели доста тога из јудејских светих књига, истичући сличност неких обреда са ђаволским лукавством. Апологети су бранили и пропагирани хришћанство које постаје највиша религија.

У периоду од 2. до 5. века Римско царство доживљава интелектуалну, моралну и економску декаденцију. Овај период је био изузетно неповољан за робове који су живели у тешким условима и због чега су дизали устанке који су се завршавали неуспесима. Поред робова, у неповољном положају били су и земљорадници који су продавали и напуштали земљу јер су били оптерећени великим порезима. Хришћанство је у овом периоду привлачило својим учењем о једнакости свих људи пред Богом и вечном блаженству у загробном животу као надокнаду за претрпљене патње на Земљи, тако да су га прво прихватили робови и сиромашни становници а касније се проширило у целом Римском царству. Поред робова и земљорадника, на ширење хришћанства су утицали трговци и ситне занатлије који су путовали из једне провинције у другу, као и војници који су се борили по разним провинцијама. За време Константина и Теодосија Великог хришћанство је било признато од државе. Хришћанска црква је уживала велику социјалну снагу, а хришћанство је било религија која је била обавезна за читаво човечанство. Строге казне су претиле паганима, јеретицима и отпадницима.

У периоду раног хришћанства уметност се сматрала грехом, али пошто нису могли да је искорене прихватили су је и прилагодили религијским циљевима. Сликарство су користили за приказивање призора из Библије и светаца, архитектуру су користили у градњи храмова а музику су увели у верске обреде. Хришћанска књижевност је имала велики утицај. У ово време су писци били упознати са реториком, а хришћански епископи

су своје проповеди састављали по свим правилима античког беседништва. Грчка хришћанска реторика се развија у 4. веку, а у другој половини овог века грчко хришћанско беседништво стиче велику префињеност.

У првим вековима хришћанство није имало своје школе, па су хришћанска деца хришћанско верско васпитање добијала у породици, а посећивала су и делимично „ незнабожачке школе “. Децу су код куће подучавали родитељи. Када је хришћанство ојачало и стекло већи утицај постепено је преузимало и оснивало школе. Центри писмености и књижевности су постали манастири, а свештеници су били најобразованији слој.

Прве школе које су основане су биле школе за одрасле, познате као школе катехумена. У овим школама су се одрасли припремали за примање хришћанске вере. Учитељи су се звали катехете, а настава катехеза. Постепено су настале и школе за катехете, тзв. катехетске школе. Циљ хришћанског васпитања је био да се постигне што већа богоугодност, да човек постигне хришћанску мудрост и да што више служи богу. Црквени оци су сматрали да учитељ треба да воли децу, да приликом наставе буде што живахнији и весео и да се образује у световним наукама.

7. Закључак

Карактер васпитања се мењао у зависности од државног уређења античког Рима, и из тог разлога можемо римско васпитање поделити на три периода. У родовском Риму је најзначајнију улогу у васпитању деце имала породица. Циљ васпитања је био да деца усвоје практичне вештине које ће им бити од користи током живота. За време републиканског уређења, оснивају се прве школе као резултат све већих потреба робовласничког друштва. Школе су биле приватне, па нису могла сва деца да их похађају. У Римском царству школе потпадају под државну управу, а оснивају се и први универзитети. Оно што је заједничко за све ове периоде, јесте да је васпитање имало изразито класни карактер. Највећа пажња се поклањала војничким и моралним врлинама и практичности.

Значај васпитања и образовања је неоспоран, јер се тим путем утиче на развој деце, чиме се омогућава да она усвоје знања, културу и вредности друштва у којем живе.

8. Литература

Аранђо Руиз, В. (1967). *Антички Рим – панорама једне цивилизације*. Београд: „ Вук Караџић “

Будимир, М. Флашер, М. (1963). *Преглед римске књижевности*. Београд: Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије

Bonner, S. (1997). *Education in ancient Rome: from the elder Cato to the younger Pliny*. London: Methuen Publishing Ltd

World history in context. (n.d.) *Roman education and rhetoric*. Dostupno na: <http://ic.galegroup.com/ic/whic/ReferenceDetailsPage/ReferenceDetailsWindow?zid=b8617396278ae6dd0b865816b1b56fa6&action=2&catId=&documentId=GALE%7CBT2357000070&userGroupName=lith7757&jsid=7f16be5056f1d63f3f7cb5634cb252c6> , pristupljeno: 26. 11. 2016.

Gwynn, A. (1926). *Roman education from Cicero to Quintilian*. Oxford: Clarendon Press

Encyclopaedia Britannica. (2015). *Ancient Rome, ancient state, Europe, Africa and Asia*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/place/ancient-Rome>, pristupljeno: 15. 11. 2016.

Encyclopaedia Britannica. (2015). *Education*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/education/The-primary-school#ref89052> , pristupljeno: 01. 12. 2016.

Жлебник, Л. (1983). *Опита историја школства и педагошких идеја*. Београд: Просветни преглед

Заниновић, М. (1988). *Опћа повијест педагогије*. Загреб: Школска књига

Историјска енциклопедија (н.д.). *Катон Старији*. Доступно на: http://sr.istorija.wikia.com/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B8?variant=sr, приступљено: 13. 12. 2016.

Машкин, Н. А. (1997). *Историја старог Рима*. Београд: Народна књига

Monroe, P. (1902). *Source book of the history of education for the Greek and Roman period*. New York: The Macmillan co.

Робер, Ж. Н. (2009). *Стари Рим*. Београд: Clio

Cordasco, F. (1976). *A brief history of education: A handbook of the information on Greek, Roman, Medieval, Renaissance and modern educational practice*. USA: Rowman & Littlefield Publishers, INC